

УДК 371:94(477)

Дутко О. М.*

М. КОСТОМАРОВ В ІСТОРІЇ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОГО ПІДРУЧНИКОТВОРЕННЯ У НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ ХІХ СТОЛІТТЯ

У статті аналізується просвітницька діяльність М. Костомарова, спрямована на створення та поширення наукової літератури для українського народу, висвітлено його думки щодо вимог до укладання підручників, охарактеризовано співпрацю з українською інтелігенцією задля створення та поширення наукової літератури.

Ключові слова: М. Костомаров, підручникомтворення, рідномовна освіта.

У контексті досліджень розвитку українського підручникомтворення надзвичайного значення набуває вивчення періоду ХІХ ст., коли формувалася і розвивалася українська культурно-національна ідея й відбувався духовний ренесанс. Цей час характеризувався складними ідейними пошуками шляхів відродження етнічного самоусвідомлення українців через розвиток мови і літератури, етнографії і насамперед через суспільну боротьбу за рідномовну школу, рідномовну навчальну книгу.

Конкретні складні обставини суспільного життя, в яких перебувала на той час Наддніпрянська Україна, впливали на процес народження і розвитку української літературної мови, процес українського підручникомтворення.

Політика російського уряду щодо українського народу у ХІХ ст. була спрямована на знищення його культури, мови і освіти рідною мовою, з метою агресивної русифікації українців. Це пояснювалося побоюваннями царської влади поширення так званих „сепаратистських настроїв” серед населення українських земель.

Вся освітня діяльність на українських землях ґрунтувалася на домінуванні імперського триєдиного принципу „православ'я, самодержавство, народність”, яку визначило Міністерство народної освіти Російської імперії ще на початку ХІХ ст. Згодом низкою урядових наказів (Валуєвський циркуляр 1863 р., Емський указ 1876 р.) офіційно було заборонено викладати українською мовою у навчальних закладах, друкувати та видавати україномовні книжки, підручники, ввозити твори та переклади українською мовою з-за кордону, влаштовувати вистави, читання для народу. Тому майже все ХІХ ст. для українців було часом боротьби за визнання і збереження рідної мови, за розвиток національної освіти, культури [1, с. 4–6].

Сучасний філософ В. Горський зазначає, історія духовного життя України протягом усього ХІХ і початку ХХ ст. позначена пробудженням серед українців „почуття своєї народності як антитези до важкого політичного та соціально-економічного становища і культурного занепаду, в яких опинився в той час український народ” [3, с. 126–127]. Кращі представники національної інтелігенції, очолюючи громадсько-освітній рух, спрямовували свої зусилля на пошуки шляхів збереження української культури, мови, історії, а отже й самої нації, висували пропозиції щодо організації шкільної освіти на національній основі, пошуку нових методів навчання та виховання і способів залучення якнайширших кіл населення до грамоти.

Завдяки активній просвітницькій діяльності прогресивних діячів української науки у 50 – 60-х роках ХІХ ст. на теренах Наддніпрянської України з'явилися такі навчальні книги для початкової школи, як „ГраMATка” П. Куліша (1857), „Южнорусскій букварь” Т. Шевченка (1861), „Букварь” О. Потебні (1861), „Українська граMATка” Г. Дарагана (1861), „Українська абетка” М. Гатцука (1861), „ГраMATка для українського люду” Л. Яценка (1862), „Домашня наука” К. Шейковського (1861), „Азбука по методу Золотова для южнорусского края” О. Строніна (1861).

* © Дутко О. М., 2012

Важливе значення в історії розвитку підручникотворення зазначеної доби відіграв відомий науковець, історик, педагог, етнограф Микола Іванович Костомаров.

Вперше погляди М. Костомарова на просвіту народу та її значення для його культурного розвою, на необхідність творення навчальна літератури для народу виявилися у підготовці програмових документів Кирило-Мефодіївського братства – “Статуту слов’янського товариства Св. Кирила і Мефодія” та «Книг буття українського народу». Провідними освітніми цілями членів братства проголошувалася широка просвіта народу, прагнення повної свободи думки, освіти і друкованого слова.

Погляди вченого набули конкретизації у його пізніших публіцистичних творах «О преподавании на южнорусском языке» (1862), «О преподавании на народном языке в Южной Руси» (1863), «Правы ли наши обвинители?» (1863), «О некоторых фонетических и грамматических особенностях южнорусского (малорусского) языка, несходного с великорусским и польским» (1863), у літературному творі «Воспоминание о двух малярах» (1861).

У сфері покращення освіти народу громадський діяч хотів її розвитку через якнайширшу просвіту народних мас; запровадження рідномовної освіти; спонукання громадськості до творення і широкого видання рідномовних підручників для початкового навчання.

Вивчаючи уподобання, вірування українців, М. Костомаров усвідомлював і намагався просувати в суспільстві ідею про те, що для освіти народу насамперед необхідна відповідна навчальна література. Він був переконаний в необхідності створення для трудящих людей таких підручників, які б відповідали духовно-національним потребам народу, а тому розпочав активну діяльність із збирання коштів на видання науково-популярних книжок для народу рідною мовою.

Справу обговорення і поширення думок, пов’язаних з необхідністю видання різноманітних книжок “малоруським нарiччям”, М. Костомаров розпочав у публіцистичній статті “О преподавании на южнорусском языке” (1862). Розглядаючи мову як основну ознаку народності, він позитивно відгукнувся про появу україномовних творів Г. Квітки-Основ’яненка, Т. Шевченка, П. Куліша, Марко Вовчок. За словами вченого, ці видання “складають нашу народну славу” [14, с. 1]. Проте на переконання Миколи Івановича, це не було головним завданням українського письменства на той час.

У зазначеній статті М. Костомаров запропонував своєрідну програму розвитку просвіти українського народу, складовими якої були:

- 1) постійна вимога-пропозиція владі про запровадження початкової рідномовної освіти;
- 2) визнання і надання права навчатися рідною мовою;
- 3) залучення до розвитку народної освіти заможних і національно свідомих представників суспільства;
- 4) укладання і видання найперших рідномовних книжок (букварів, читанок) на матеріалі православних релігійних книжок;
- 5) ознайомлення народу з початками наукових знань;
- 6) забезпечення пересічних людей елементарними знаннями своїх юридичних прав.

У дусі своїх світоглядних пріоритетів М. Костомаров наголошував, що освіта народу повинна мати православно-християнське спрямування, тому реалізацію освітніх завдань слід почати саме з видання букварів та книг для початкового навчання, зміст яких має бути тісно пов’язаний з релігійною традицією, тобто він мав на увазі необхідність починати навчальний процес з вивчення короткої священної і церковної історії, катехізису, уривків із повчань святих отців церкви, із житій улюблених народом святих, а також з тлумачних пояснень щодо процедур богослужіння. Далі, за “сферою релігії”, на думку вченого, має відбуватися “знайомство з природою: потрібно написати для народу арифметику, космографію, географію та легкі для читання твори, які б знайомили його з важливими напрямками природознавства взагалі. Водночас слід скласти граматику рідної мови, за якою народ мав би знайомитися з будовою

людського слова. Зрештою, зазначав учений, потрібно написати книжечку, в якій сповістити народ головні засади його стану в державі та його юридичних прав” [14, с. 3].

Пройнятий ідеєю освіти народу насамперед засобом рідної мови, М. Костомаров, один з небагатьох тогочасних просвітників-сміливців, спробував викликати у представників вищих кіл українського суспільства бажання перейти до активних дій щодо просвіти народу, закликати їх до просвітньої праці, він зокрема написав: “...заможні люди, які проживають в Малоросії – нехай покажуть свою любов до народу на ділі, та переймуть на себе видання таких творів і заведення училищ, де б діти поселян здобували освіту рідною мовою” [там само]. Завданням „обдарованих українських письменників” Микола Іванович визначав оброблення народного слова і його підготовка для народної освіти [там само, с. 6].

У згаданій статті вчений розкрив також своє бачення вимог до підручникотворення. Він виступав за доцільне, з педагогічної точки зору, укладання науково-популярних книжок. На нашу думку, він дав цінні не лише для свого часу методичні поради щодо підходів до укладання підручників, а саме: “Книжки, створені для народу, мають бути написані так, щоб вони читалися, а не визубрювалися, були зрозумілими, а не втовкмачувалися; знання нехай вкладаються в голови учнів шляхом часто повторюваного читання, роздумів, переказування іншим і тлумачення прочитаного” [14, с. 3]. Ясно, що М. Костомаров прагнув не простого поширення науково-популярних видань для початкової освіти народу, а дбав про її корисність, про те, щоб вона досягала дидактичної мети.

На пропозиції і заклики до спільної справи збереження народності, що пролунали зі сторінок журналу “Основа”, позитивно відгукнулося багато читачів часопису. Листи, що надходили на підтримку справи народної освіти, оприлюднювалися через “Основу”, що створювало панорамну картину суспільної думки щодо розвитку українців.

Цікавим, зокрема, є лист з Ізюмського уїзду від землевласника Дмитра Запари, який, схвалюючи намір відкриття народних шкіл, укладання рідномовних підручників для народу, запевняв: “...на таку справу, як освіта народу, ми грошей дамо...” [16, с. 5]. У рубриці “З приводу народних підручників” було надруковано лист від Аркадія Іоніна з м. Лебедина, який задля успіху справи збирання коштів на друкування підручників українською мовою, пропонував “...дуже голосно, на всю Україну, обізватись, – надрукувати запрошення до підпису окремими аркушами, для зручного розповсюдження в інших журналах та газетах...” [там само, с. 6].

За рідномовне навчання в українських школах подав свій голос й член новоствореної на той час Київської громади О. Стоянов. У дописі “Неправдивость и равнодушие – главнейшие помехи к распространению грамотности” він стверджував, що українська мова в народній школі виступає необхідним педагогічним засобом [17, с. 84].

Відчувши підтримку небайдужих до рідномовної освіти українців, М. Костомаров розпочав збирання благодійницьких пожертв на видання науково-популярних книжок для народу.

На сторінках періодичного видання “Санкт-Петербургские Ведомости” з січня по липень 1863 р. М. Костомаров поіменно називав усіх добровольців, повідомляв суми грошей, які вдалося зібрати, та закликав письменників-українців писати та надсилати твори, які можна друкувати для народу.

З питань створення науково-популярних видань для навчання народу М. Костомаров листувався з українськими діячами, зокрема з О. Кониським, який у той час працював над створенням посібника для початкового навчання “Щотниця”. Микола Іванович писав до нього: “...пришліть те, що друкувати хочете, бо ми так поставили, що яка книжка підходяща буде, то оддамо її на прогляд тим, що добре свою мову знають, і ще тим, котрі в тій науці, про яку книжка оповідає, міцні” [2, с. 73].

О. Кониський відгукнувся на заклик та став надсилати частини свого рукопису, проте його хвилювало питання грамотного правопису. З цього приводу М. Костомаров писав у відповідь:

“Нехай краще правопис неладний буде, та література цвістиме і народ підноситиметься, ніж правописа ради зупиниться важніше діло” [там само, с. 74].

У кожному листі М. Костомаров просив прискорити створення книжки, щоб справа народної освіти не простоювала. Проте небажаною перешкодою та затримкою у здійсненні задумів стало розпорядження царського уряду, за яким О. Кониського з Полтави було відіслано до Вологди. Дізнавшись про це, М. Костомаров з сумом та деяким докором написав йому: “Треба було Вам себе берегти не задля себе, а задля України і цілої справи народної... Народня освіта – от наше діло, от чого нам треба добиватись, а з правительством треба до ладу якомога жити... Найбільш треба об тім старатись, щоб правительством на нашу справу вовком не поглядало, щоб не лякалось ані бунтів, ані якогось там сепаратизму та не мішало в нашій мові народові науку викладати” [3, с. 75]. На наш погляд, наведені рядки з листа окрім уболівання вченого за українську справу ще й своєрідно характеризують причини лояльної позиції М. Костомарова до царського уряду, що пояснюють і поведінку просвітника, і певні суперечності у діях і висловлюваннях.

Шукав підтримки М. Костомаров і серед членів Харківської громади. У листі до вчителя В. Гнилосирова в грудні 1862 р. він просив: “Коли матимете случай зібрати що-небудь, пришліть швидше, та треба, щоб хто взяв на себе в кожному уїзді продавати книжки між народом. Коли б то грошей більше, тоді б пішло діло, і книжки б надрукували, і школи завели би, і народність наша піднеслась би і вже не пропала. Діло велике: приложіть руки, і розум, і серце, в сім бо наша надія” [6, с. 69].

У лютому 1863 р. М. Костомаров звернувся з листом до харківських громадівців, де подякував молоді за підтримку проголошеного заклик до видання книжок українською мовою. Допомога слобожан виявилася в організації вистави, кошти від проведення якої також пішли на видання науково-популярних книг українською мовою [6, с. 71].

Окрім згаданих дій, у квітні 1863 р. у столиці Російської імперії, в Залі Дворянського зібрання за ініціативи та участі М. Костомарова відбувся благодійний літературно-музичний вечір на користь видання науково-популярної літератури українською мовою. За звітом ученого на заході додатково було зібрано 470 руб. 25 коп. [8, с. 166].

Розвиток ідеї про важливість появи науково-популярних україномовних видань для народу віднаходимо також на сторінках газети “Голос” (1863), де вчений виступив із статтею “О преподавании на народном языке в Южной Руси” [13].

М. Костомаров привертая увагу читача до того, що принизливе становище, в якому перебувала “малоросійська народність та її нарiччя”, стало причиною народної неосвіченості. Задля вирішення проблеми, що склалася, писав учений, треба “... переконати малоросів, що елементи їхньої народності також гідні поваги, а для цього потрібно, щоб на їхній приниженій мові заговорили з ними серйозно про предмети наукової сфери” [там само, с. 158]. Вчений акцентував увагу читачів на важливості появи україномовних науково-популярних книжок, а також розширив свої поради-міркування щодо їх укладання. Учений наголосив на таких вимогах до процесу підручникотворення:

- знання потрібно передавати в найпростішій, зрозумілій та для всіх доступній формі, однак без тривіальності та порожнього красномовства;
- знання мають поєднуватися, узгоджуватися з життям народу, бути потрібними в його щоденному бутті;
- слід уникати схоластичного характеру у викладі навчального матеріалу;
- потрібно, щоб книга пояснювала народу невідоме, а сама не потребувала б пояснень [13, с. 156-159].

Проблема відсутності науково-популярних видань для народу та необхідність їх правильного укладання, була порушена М. Костомаровим ще раніше у літературному творі “Воспоминание о двух малярах” (1861). Критично оцінюючи недоліки тогочасної освіти, усвідомлюючи обмеження, які існували у царській Росії щодо можливості навчання дітей нижчих класів,

учений акцентував увагу читачів на проблемах, що виникали перед головним героєм твору – малярем Грицьком у процесі самостійного засвоєння знань. Про відсутність достатньої кількості наукової літератури М. Костомаров писав так: “...бажання (здобути знання – прим. О.Д.) зазвичай обмежувалося через мізерність матеріалу для живлення” [10, с. 44]. Про наявність у вже існуючих підручниках великої кількості незнайомої і незрозумілої термінології, яка не пояснювалася і утруднювала засвоєння матеріалу, зазначав: “Біда лише, що через велику кількість наукових термінів, він (Грицько) розумів у книжках з п’ятого на десяте... Грицько давав собі безліч питань, які турбували його, через те, що не знаходив на них відповіді, ні в тих книжках, які він читав, ні в людей, з якими спілкувався” [там само, с. 46].

Аналіз творів М. Костомарова свідчить про те, що він усвідомлював проблеми народної освіти, і це стосувалося не лише мови навчання, а й способів викладання навчального матеріалу. Він прагнув просвіти якнайширших верств народу, а тому хотів якісного та ефективного поширення знань.

Згодом на сторінках часопису “Журнал Министерства народного просвещения” було опубліковано статтю М. Костомарова “О некоторых фонетических и грамматических особенностях южнорусского (малорусского) языка, несходного с великорусским и польским” (1863) [12]. На основі порівняльної характеристики основних фонетичних і синтаксичних рис української мови, вчений доводив самостійність української мови. Частина статті залишилася неопублікованою. У ній М. Костомаров виступав за широку просвіту народу, необхідною умовою якої має стати рідномовна освіта українців. Микола Іванович був переконаний, що заборона рідномовної освіти викликає у народу почуття “народного скривдження” і веде до появи сепаратистських настроїв [12, с. 176]. Тому, на його думку, вільне розповсюдження українських книжок, вільне викладання українською мовою у народних школах є “безпечним і справедливим шляхом” розвитку народної просвіти.

Хоча у своїх українофільських висловлюваннях 60-х років М. Костомаров був досить лояльним у ставленні до царської влади і переконував урядовців, що українська література потрібна лише для освіти народу, провладні кола звинуватили вченого у проповіді сепаратизму та прихильності до федералізму, що вважалося крамолою і державним злочином. Проти М. Костомарова та інших дописувачів “Основи” (зокрема тих, хто висував вимогу рідномовної освіти) виступили такі впливові періодичні видання, як “Московские ведомости”, “Киевский телеграф”, “Вестник” Говорського, “День”, “Современная летопись”, “Русский Вестник”. У деяких з них збирання грошей на користь видання наукових книг для українського народу назвали “справою таємних польських інтриг, що шкодять Росії” (“Московские ведомости”), в інших справу М. Костомарова назвали такою, що боїться світла (“Современная летопись”). Були й такі автори, які вважали, що справа розповсюдження освіти “південноруською” мовою є державним злочином (“Киевский телеграф”, “Московские ведомости”, “Вестник” Говорського).

На подібні закиди у пресі М. Костомаров знаходив влучні відповіді. Він не втомлювався повторювати, що “у розпочатій справі хочу служити лише просвіті народу” [15, с. 161]. Виникнення ідеї про збирання коштів та видання науково-популярних книжок українською мовою просвітителю пояснював тим, що, на його думку, книжна загальноруська мова незручна для передачі знань “простому малоруському сільському народові”, тому і виникло бажання писати українською мовою та спрямувати юну літературу (українську – прим. О.Д.) на користь народної просвіти.

Цікавою є ще одна стаття М. Костомарова “Правы ли наши обвинители?”, яка у 1863 р. була написана для газети “Голос”, проте не вийшла друком через цензурну заборону. У ній Микола Іванович доводив необхідність збереження української мови, закликав українство до обробки народної мови, що існувала в “живому” слові українського народу, щоб надати можливість українському простолюдину одержувати “живу” просвіту рідною мовою, і в котре спонукав видавати науково-популярні книжки українською мовою [20].

У результаті проведення акції зі збирання коштів на користь видання популярних та наукових книжок українською мовою було зібрано близько п'яти тисяч рублів. За частину цих грошей вдалося видати книжки "Оповідання із Св. Письма" (укладені С. Опатовичем) та "Арифметику або Щотницю", складену О. Кониським. Планувалося друкувати й інші книжки релігійного змісту та наукові – з космографії, географії, природознавства та сільського господарства [8, с. 167].

Проте активна діяльність українства зазнала протидії царської влади, яка спрямувала зусилля на придушення будь-яких спроб щодо розвитку української освіти. Вже у липні 1863 р. з'явився горезвісний для української культури Валуєвський циркуляр, який заборонив друк українською мовою книжок релігійного змісту, навчальних та призначених для початкового читання народом. Доречно зазначити, що в доповідній записці міністра внутрішніх справ П. Валуєва, на яку було накладено резолюцію "Высочайше повелено исполнить", повідомлялося, що в минулому твори українською мовою привертали увагу лише освічених класів Південної Росії, тепер "прихильники малоруської народності звернули погляд на неосвічений народ, і ті з них, котрі прагнуть здійснення своїх політичних задумів, взялися, під приводом розповсюдження грамотності і просвіти, за видання книг для початкового навчання: букварів, граматок, географій і тому подібних" [18, с. 63]. Серед них П. Валуєв згадував про членів Харківського таємного товариства, про осіб, "...злочинні дії яких розглядалися в Комісії, створеній під головуванням Статс-Секретаря Князя Голіцина", а також про професора М. Костомарова та розпочату ним акцію збирання пожертв на україномовні науково-популярні видання для народу. Наголошуючи, що навчання у школах Російської імперії ведеться російською мовою, і викладання українською мовою не дозволено, і саме питання щодо корисності і можливості введення української мови як викладової у школи не вирішене, П. Валуєв застерігав, що подібні явища є небезпечними для Росії і "...співпадають з політичними задумами поляків", а особливо шкідливим і небезпечним, на думку міністра внутрішніх справ, є розповсюдження Нового Завіту, перекладеного українською мовою [18, с. 64]. Вочевидь зрозуміло, що поява антиукраїнського Валуєвського циркуляру була реакцією і на дії М. Костомарова.

Серед архівних документів, присвячених Валуєвському циркуляру, зібраних і впорядкованих сучасними дослідниками В. Яременко, О. Сліпушко, зберігається лист М. Костомарова до міністра внутрішніх справ П. Валуєва, датований 23 липня 1863 р. У ньому М. Костомаров просив надати йому можливість надрукувати виправдання у відповідь на статтю, розміщену у газеті "Московские ведомости" і спрямовану проти видання науково-популярних книжок українською мовою, оскільки, згідно з цензурними правилами дискусії, як пише сам автор листа, "...звинувачений в чомусь яким-небудь тимчасовим виданням має право друкувати своє виправдання в тому ж виданні" [18, с. 67]. Учений також просив захисту для тих українців, які зайняті справою народної просвіти та яких безпідставно підозрюють у шкідливих задумах. У своєму листі М. Костомаров просив дозволу на друкування українських науково-популярних книжок для народу, якщо вони не суперечать тогочасним цензурним правилам, і аргументував свою позицію тим, що не існує такої постанови, яка б не допускала до друку книжку лише за те, що вона написана іншою мовою.

З цього приводу зазначимо, що тогочасний міністр народної освіти О. Головнін у доповідній записці до міністра внутрішніх справ, теж висловив подібне міркування: "...сутність твору, думки, викладені в ньому, і взагалі учіння, яке ним поширюється, а зовсім не мова чи наріччя, яким написано, складають підстави для заборони чи дозволу тієї чи іншої книги..." [18, с. 70]. На думку О. Головніна, справа друкування науково-популярних книжок українською мовою – дуже корисна та заслуговує поваги, тому в доповідній записці він запевнив, що Міністерство народної освіти зобов'язане заохочувати подібні намагання і сприяти їм. Як вважає В. Яременко, думка О. Головніна все-таки вплинула на хід антиукраїнської справи, затримавши на деякий час появу царського указу [18, с. 59]. Проте урядові дії, спрямовані проти українства, скоро набрали обертів, а згодом набули й сили закону.

Хоча через розпочаті урядом переслідування української інтелігенції видання україномовних книг довелося припинити, М. Костомаров ще деякий час продовжував полемізувати з опонентами у періодичних виданнях, де захищав справу видання науково-популярних книжок для народу та відстоював мету – дати народу освіту у природній та найдоступнішій для нього формі. У той же час учений переконував суспільство у корисності перекладу Євангелія українською мовою.

Решту зібраних грошей, що залишилися, М. Костомаров деякий час зберігав у банку. За словами історика Д. Дорошенка у 70-х роках XIX ст., українці-патріоти неодноразово зверталися до М. Костомарова з пропозицією використати ці гроші на друкування україномовних книжок за кордоном, але М. Костомаров відмовляв усім. Дослідник пише, що звертався до Миколи Івановича і М. Драгоманов, прохаючи гроші на видання за кордоном “Кобзаря” Т. Шевченка та Євангелія, перекладеного П. Кулішем [5, с. 61–62]. Проте, як зазначає Д. Дорошенко, М. Костомаров не погодився без дозволу Синоду друкувати Євангелія за кордоном. Підтвердженням цього факту може слугувати збережений в архіві Інституту рукописів НБУ ім. В. Вернадського лист до М. Костомарова, підписаний М. Драгомановим, В. Антоновичем та іншими (датований 29 грудня 1875 р.). У ньому автори розпитують про справу збирання грошей для видання книг українською мовою, натякають на те, що тепер вже не існує перепон для її продовження і просять сповістити, які цілеспрямовані заходи планується проводити, аби досягти цілей просвіти народу, про що йшлося на сторінках журналу “Основа” у 1862 р. [19].

Проте, у травні 1876 р., ще одним антиукраїнським розпорядженням російського уряду, спрямованим на посилення антиукраїнської політики, став Емський указ, що заборонив видавати українською мовою оригінальні твори.

Згодом, у січні 1877 р., М. Костомаров написав до М. Драгоманова листа, де, звертаючись до історії питання, висловив надію, що прийде час, коли “можна буде використати ці гроші на те, для чого вони надсилалися, тобто на друк Євангелія”. Вірив М. Костомаров, що настане доба, коли “великі світу нашого” будуть захоплюватися малоруськими піснями і сприяти розвитку народної творчості [9, с. 337].

М. Грушевський зауважував, що і в історико-літературних працях М. Костомарова помітна “опортуністична тактика”, через яку Микола Іванович прагнув “домогтися від уряду більш прихильного трактування українства” [4, с. 20]. На наш погляд, властива М. Костомарову обережність і заляканість владними утисками, які у купі призвели до конформістського забарвлення його громадянської позиції у 70–80-х рр. з одного боку, і власне бачення шляхів розвитку української просвіти з іншого, пояснюють відмову діяча у задоволенні пропозиції українських просвітників друкувати за кордоном науково-популярні книжки для українського народу. У листі до М. Драгоманова він писав: “Публіки (читачі – прим. О.Д.) малоруської не існує, а є народ, якому потрібні елементарні книги, а не публіцистика, така література потрібна, яка можлива лише при повній згоді з владою, а не при якійсь опозиції” [9, с. 338].

Зазначимо, що у 70–80-х роках XIX ст. М. Костомаров вже не так впевнено і переконливо виступав за видання навчальних посібників українською мовою, оскільки прихильники русифікаційної політики уряду не переставали повсякчасно звинувачувати його у намірах відлучати українських дітей від російської літературної мови. Згадані звинувачення містилися у так званій “Записці”, що була представлена у зібранні рукописів редакції часопису “Русская старина” 1872 р. М. Костомаров говорив про необхідність укладання таких посібників, в яких до наукових російськомовних текстів “прикладалися б малоруські пояснення” [11, с. 403]. Він запевняв, що “такий спосіб навчання не тільки не відверне малоруських дітей від літературної російської мови, а й сприятиме найлегшому її засвоєнню, бо нічого так не допомагає вивченню мови, як можливість постійно порівнювати її з іншою” [11, с. 406].

На переконання сучасного науковця Я. Козачка, такі думки М. Костомарова не слід трактувати як відхід від національно свідомих ідей українофільства та українського сепаратизму

взагалі. Дослідник пише, що це була очевидна політика і тактика можливих і потрібних на той час дій [7, с. 274], тобто політика компромісів. Ми погоджуємося з подібною оцінкою.

Хоча позиція М. Костомарова та інших українофілів у 80-х роках XIX ст. стосовно української мови відзначалася поміркованістю, навіть у такій формі вона викликала різні, переважно критичні оціночні судження. Вимогу щодо вільного використання україномовних підручників у сільських школах у періодичних виданнях знову тлумачили як шкідливу, пояснюючи тим, що вона нібито веде до штучного відвернення дітей від “великоруської мови” (“Современные известия” (1881).

Незважаючи на несприятливі суспільно-політичні умови існування українського народу у цей історичний період, не дивлячись на тиск, який чинило на діяча самодержавство, М. Костомаров активно проповідував ідеї щодо необхідності розвитку української мови, культури, доводив її самобутність та виступав за рідномовну освіту малоруського народу. Саме у цьому він був підтриманий українською інтелігенцією та став одним з тих, хто підготував ґрунт для розвитку національно-освітньої ідеї у діяльності наступних поколінь.

За допомогою публічних полемічних виступів, засобами громадсько-політичної діяльності М. Костомаров намагався не лише сколихнути свідомість українського суспільства, а головне – виробити конкретну програму дій української інтелігенції для звернення справи широкої просвіти українського народу, яку разом з однодумцями й розпочав реалізовувати. Його заклики до збереження української народності, її мови, культури, його прагнення просвіти народу збуджували представників українського суспільства до активної просвітньої діяльності. М. Грушевський назвав М. Костомарова “ідеологом українського відродження і визволення” [4, с. 3], тим самим визначивши всю значущість постаті вченого для збереження і розвитку українства в епоху російського політико-культурного панування.

Список використаних джерел

1. Березівська Л.Д. Освітньо-виховна діяльність київських просвітницьких товариств (друга половина XIX – поч. XX ст.) / Л.Д. Березівська. – К. : Молодь, 1999. – 192 с.
2. Возняк М. Листування Костомарова з Кониським / М. Возняк // Україна. – 1925. – Кн. 3. – С. 72–77.
3. Горський В.С. Історія української філософії : навч. посібник / В.С. Горський. – К. : Наук. думка, 2001. – 376 с.
4. Грушевський М. Костомаров і Новітня Україна. В сорокові роковини / Михайло Грушевський // Україна. – 1925. – № 3. – С. 3–20.
5. Дорошенко Д. Микола Іванович Костомаров / Д. Дорошенко. – Київ-Ляйпціг : Укр. накладня, 1920. – 94 с. – (Літературні характеристики українських письменників).
6. Житецький І. Листування Костомарова з харківськими громадянами про видання народних книжок / І. Житецький // Україна. – 1925. – № 3. – С. 69–72.
7. Козачок Я.В. Українська ідея : з вузької стежки на широку дорогу (художня і науково-публіцистична творчість Миколи Костомарова) : монографія / Ярослав Володимирович Козачок. – К. : НАН України, 2004. – 352 с.
8. Костомаров М. Викази жертв на популярні видання / М. Костомаров // Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова / [за ред. М. Грушевського]. – К., 1928. – С. 164–167.
9. Костомаров М.І. Лист до М. Драгоманова 1877 р. / М.І. Костомаров // Життя і слово. Вісник літератури, історії і фольклору. – Львів, 1895. – Т. 3. – С. 336–338.
10. Костомаров Н. Воспоминание о двух малярах / Н. Костомаров // Основа. – 1861. – № 4. – С. 44–56.
11. Костомаров Н. Малорусское слово / Н. Костомаров // Вестник Европы. – 1881. – № 1. – С. 401–407.
12. Костомаров Н. О некоторых фонетических и грамматических особенностях южнорусского (малорусского) языка, несходного с великорусским и польским / Н. Костомаров //

- Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова / [за ред. М. Грушевського]. – К., 1928. – С. 168–179.
13. Костомаров Н. О преподавании на народном языке в Южной Руси / Н. Костомаров // Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова / [за ред. М. Грушевського]. – К., 1928. – С. 156–159.
 14. Костомаров Н. О преподавании на южнорусском языке / Н. Костомаров // Основа. – 1862. – № 5. – С. 1–6.
 15. Костомаров Н. Письмо к редактору / Н. Костомаров // Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова / [за ред. М. Грушевського]. – К., 1928. – С. 160–162.
 16. Мысли южнорусса VIII. Н.И. Костомарову // Основа. – 1862. – № 10. – С. 1–6.
 17. Стоянов А. Неправдивость и равнодушие – главнейшие помехи к распространению грамотности / А. Стоянов // Основа. – 1862. – № 10. – С. 74–88.
 18. Яременко В. Архівні документи Валуєвського циркуляра 1863 року та їх сприйняття / В. Яременко, О. Сліпушко // Дніпро. – 2001. – № 1–2. – С. 55–76.
 19. Драгоманов, Антонович и др. Костомарову Николаю Ивановичу письмо (коллективное) 29 декабря 1875 г. из Киева // ІР НБУ ім. І. Вернадського. – Ф.ХХІІ, спр. 117, 2 арк.
 20. Костомаров Н. Правы ли наши обвинители? (По вопросу об издании книг научного содержания) // ІР НБУ ім. І. Вернадського. – Ф.І, спр. 6670, 1 арк.

In the article elucidative activity of Nikolay kostomarow is analysed sent to creation and distribution of scientific literature for the Ukrainian people, his ideas are reflected in relation to requirements to the conclusion of textbooks, a collaboration is described with Ukrainian intelligentsia for the sake of creation and tentering of scientific literature.

Key words: *Nikolay kostomarow, native education, creation of the textbooks.*

УДК 37(477)(092):37.015.31:796

Ковальчук Г. П.*

І.Г. ТКАЧЕНКО ПРО ФІЗИЧНЕ ВИХОВАННЯ УЧНІВ СІЛЬСЬКОЇ ШКОЛИ

У статті висвітлюються погляди видатного українського педагога з проблеми фізичного виховання в умовах сільської загальноосвітньої школи. На основі аналізу його досвіду роботи та науково-методичних праць автором здійснена спроба щодо удосконалення системи фізичного виховання у сучасній школі.

Ключові слова: *фізичне виховання, педагог, навчання, школярі, фізична культура, спорт, фізична досконалість.*

Сучасні процеси, що відбуваються в Україні в останні роки, поставили перед суспільством нові освітні вимоги до навчання і виховання молодого покоління, зміцнення його здоров'я та підвищення ефективності фізичного виховання, реалізація яких знайшла відображення у законах України „Про освіту” [2], „Про фізичну культуру і спорт” [3], у Національній доктрині розвитку освіти України XXI ст. [5], Національній доктрині розвитку фізичної культури і спорту [6], державній програмі розвитку фізичної культури і спорту на 2007-2011 роки [1], цільовій програмі „Здоров'я через освіту”, в „Основах законодавства України про охорону здоров'я” та ін. Тому актуальність вивчення досвіду фізичного виховання в минулому зумовлюється тим, що результати такого дослідження допоможуть простежити змінність його форм, методів та засобів, що водночас, є необхідною передумовою удосконалення сучасної методики

* © Ковальчук Г. П., 2012